

Н.Набиолла^{1*}, З.Н. Сейітжанов²¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, ҚазақстанE-mail: ¹[nasihat_83@mail.ru](mailto:nasihath83@mail.ru), ²[asegizbayeva_84@mail.ru](mailto:asegizbayeva84@mail.ru)ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0002-9834-5503**ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ СЫНШЫЛЫҚ ӨНЕР**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ фольклорындағы сыншылық өнердің табиғаты, мазмұны және қоғамдық-мәдени маңызы қарастырылады. Сыншылық – қазақ халқының көшпелі өмір салтымен, мал шаруашылығы мен аңшылық мәдениетімен тығыз байланыста қалыптасқан халықтық танымның ерекше әрі күрделі түрі екені, халықтың тұрмыс-тіршілігі сыншылық өнердің қалыптасуына негіз болғанын көрсетеді. Қазақ қоғамында сыншылар адамды, жүйрік атты, қыран құсты немесе басқа да құбылыстарды сыртқы белгілеріне қарап танып, олардың болмысын дәл бағалап, болашағына болжам жасай алатын зерделі, көреген адамдар ретінде танылған. Зерттеудің мақсаты – фольклорлық мәтіндердегі сыншылық дәстүрдің мазмұнын талдау және оның халық дүниетанымындағы орнын айқындау. Зерттеу барысында сипаттамалық, салыстырмалы-тарихи, жүйелеу, интерпретациялық және мәдени-танымдық әдістер қолданылды. Материал ретінде аңыз-әңгімелер, шешендік сөздер, тарихи деректер сұрыпталып пайдаланылды. Негізінен бұрын отандық фольклортану ғылымында қарастырылмаған мәтіндерді зерттеу нысанына айналдыруды мақсат еттік. Зерттеу нәтижесінде сыншылық өнердің тек атбегілік пен құсбегілік тәжірибесімен ғана шектелмей, адамның мінез-құлқын, болмысын, ақыл-парасатын және қоғамдағы орнын бағалауға бағытталған әлеуметтік-тәрбиелік қызмет атқарғаны анықталды. Фольклорлық деректерде Толыбай, Жалайыр Шора, Төлебай, Дүйсенбі, Қалқабай, Бұғыбай сияқты сыншылардың тұлғасы халық даналығы мен көрегендігінің үлгісі ретінде көрінеді. Сонымен қатар сыншылық сөздердің құрылымы мен мазмұны жағынан шешендік сөздер мен арнау өлеңдерге жақындығы байқалып, олардың халықтың моральдық-этикалық құндылықтарын қалыптастырудағы рөлі айқындалады. Қорытындысында сыншылық өнер қазақтың рухани мәдениетінде маңызды орын алатын, өмір құбылыстарын терең танып-білуге негізделген интеллектуалдық әрі мәдени феномен екені дәлелденеді.

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2026 жж. «Қазақстан әдебиеттану, фольклортану және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» (BR27101897) ғылыми зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: фольклор, сыншылық өнер, мәтін, аңыз, ертегі, жанр.

Н.Nabiolla^{1*}, Z.N. Seyitzhanov²¹M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, KazakhstanE-mail: ¹[nasihat_83@mail.ru](mailto:nasihath83@mail.ru), ²[asegizbayeva_84@mail.ru](mailto:asegizbayeva84@mail.ru)ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0002-9834-5503**THE ART OF CRITICAL JUDGMENT (SYNSHYLYK ONER) IN KAZAKH FOLKLORE**

Abstract. In this article, the essence, content, and socio-cultural role of the art of synshylyk in Kazakh folklore are examined. Synshylyk is presented as a distinctive form of traditional knowledge that developed in

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Н.Набиолла, З.Н. Сейітжанов. Қазақ фольклорындағы сыншылық өнер // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 52-68. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-04>.

close connection with the nomadic lifestyle of the Kazakh people, the growth of pastoral livestock breeding, and long-standing hunting traditions. Such conditions encouraged the emergence and development of this phenomenon, since they required people to possess sharp observation, practical experience, and the ability to draw quick and accurate conclusions. In traditional Kazakh society, synshy were regarded as individuals distinguished by special insight and life wisdom. By observing external signs, they could judge a person's character, determine the qualities of a racehorse, a bird of prey, or other animals, reveal their nature, and even anticipate possible future developments. These abilities were formed through many years of experience, continuous observation of nature, and a deep knowledge of customs and traditions. The purpose of this research is to analyze the content of the synshy tradition in folklore texts and to determine its place within the system of the people's worldview. The results show that synshylyk also carried social and educational significance.

Acknowledgements. The article was prepared with financial support from the research project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2025–2026, "Digital Transformation of the Ecosystem of Literary Studies, Folklore Studies, and Art Studies of Kazakhstan: Interdisciplinary Research" (BR27101897).

Keywords: folklore, The Art of Critical Judgment, text, legend, tales, genre.

Н.Набиолла^{1*}, З.Н. Сейтжанов²

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²asegizbayeva_84@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0002-9834-5503

ИСКУССТВО КРИТИЧЕСКОГО СУЖДЕНИЯ (СЫНШЫЛЫҚ ӨНЕР) В КАЗАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются сущность, содержание и общественно-культурная роль искусства сыншества в казахском фольклоре. Сыншылык представляется как особая форма народного знания, сформировавшаяся в тесной связи с кочевым образом жизни казахского народа, развитием скотоводства и традициями охоты. Эти условия способствовали появлению и развитию данного явления, так как требовали от людей высокой наблюдательности, практического опыта и умения быстро делать точные выводы. В традиционном казахском обществе сыншы считались людьми с особой пронизательностью и жизненной мудростью. По внешним признакам они могли судить о человеке, определять качества скакового коня, хищной птицы и других животных, раскрывать их сущность и даже предугадывать дальнейшее развитие событий. Подобные способности формировались благодаря многолетнему опыту, постоянному наблюдению за природой и глубокому знанию традиций. Цель исследования заключается в изучении содержания традиции сыншества в фольклорных текстах и определении её места в системе народного мировоззрения. В работе применены описательный, сравнительно-исторический, систематизирующий и интерпретационный методы. Результаты исследования показывают, что искусство сыншества выполняло не только практическую, но и важную социально-воспитательную функцию, способствуя формированию нравственных ценностей и развитию наблюдательности. Также в фольклорных источниках образы известных сыншы представлены как воплощение народной мудрости пронизательности и дальновидности что подчеркивает их значительную роль в духовной культуре казахского народа и общественной жизни.

Благодарность. Статья подготовлена при финансовой поддержке научно-исследовательского проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2025–2026 гг. «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствоведения Казахстана: междисциплинарные исследования» (BR27101897).

Ключевые слова: фольклор, искусство критического суждения, текст, легенда, сказка, жанр.

1. Кіріспе

Қазақ халқының дәстүрлі рухани мәдениетінде адамды, жан-жануарды, табиғат құбылыстарын терең танып-білуге негізделген ерекше танымдық өнер түрлері қалыптасқан. «Өнер өмір құбылыстарын бейнелейтін сәулет, мүсін, кескіндеме, музыка және басқада көркемдік формаларды дүниеге әкелді» (Aitmuratova, 2025: 98). Солардың бірі – сыншылық өнер. Бұл өнер қазақтың көшпелі өмір салтымен, мал шаруашылығы мен аңшылық кәсібімен тығыз байланысты дамыған. Халық күнделікті тіршілігінде жылқының жүйріктігін, қыран құстың алғырлығын, адамның мінез-құлқы мен болашақ болмысын сыртқы белгілеріне қарап дәл танып, бағалай білген. Осындай қабілетке ие, көреген, зерделі адамдарды халық сыншы деп атаған.

Сыншылық өнер – тек тұрмыстық тәжірибеден туған қарапайым дағды емес, ол ұзақ жылдар бойы жинақталған халықтық білімнің, өмірлік тәжірибенің және терең ойлаудың нәтижесі. Сыншылар заттың немесе адамның сыртқы пішіні мен ішкі қасиетінің арасындағы байланысты аңғарып, оның болашағына болжам жасай алған. Сондықтан да қазақ қоғамында сыншылардың беделі жоғары болып, олардың айтқан сөзіне ел сенген, құрмет көрсеткен.

Қазақ фольклорында сыншылық өнерге қатысты аңыз-әңгімелер, шешендік сөздер, өлең-жырлар мол сақталған. Толыбай сыншы, Жалайыр Шора, Дүйсенбі сыншы, Қалқабай, Төлебай, Әйтеке, Бұғыбай сияқты тұлғалар туралы деректер сыншылықтың тек мал мен құсты емес, адам болмысын да қамтыған кең ауқымды өнер екенін дәлелдейді. Сыншылық сөздер арқылы халық жақсы мен жаманды айырып, адамгершілікке, әділдікке, парасаттылыққа тәрбиеленген.

Осы зерттеудің мақсаты – қазақ фольклорындағы сыншылық өнердің табиғатын, мазмұнын және қоғамдық-мәдени маңызын ашу, сыншылық сөздердің халық дүниетанымындағы орнын айқындау. Бұл тақырыпты зерделеу қазақ халқының рухани мұрасын терең түсінуге және ұлттық танымның ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеуде дәстүрлі гуманитарлық ғылымдарға тән бірнеше әдіс-тәсілдер қолданылған. Ең алдымен, қазақ фольклорындағы сыншылық өнердің мазмұны мен мәнін ашу үшін сипаттамалық әдіс пайдаланылған. Фольклорлық мәтіндердегі сыншылыққа қатысты деректерді жинақтап, олардың ерекшеліктерін көрсету мақсатында жүйелеу және талдау әдістері қолданылған. Сыншылар туралы аңыз-әңгімелер, шешендік сөздер мен тарихи деректерді салыстыра қарастыру барысында салыстырмалы-тарихи әдіс негізге алынған. Сонымен қатар, сыншылық өнердің қоғамдық, тәрбиелік және эстетикалық қызметін айқындау үшін контекстік талдау жүргізілген. Адам, жүйрік ат, қыран құсқа қатысты айтылған сын үлгілерін мән-мағынасы жағынан зерделеуде интерпретациялық әдіс қолданылған. Ал сыншылық сөздердің халық дүниетанымымен, ұлттық құндылықтармен байланысын көрсету үшін мәдени-танымдық әдіс пайдаланылған. Осы әдіс-тәсілдер кешені зерттеу нысанын жан-жақты қарастыруға және ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік берген.

2.2 Материалдарға сипаттама

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті, фольклоры және халық даналығы аясында сыншылық өнер жанама түрде бірқатар ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Атап айтқанда, Ә.Марғұланнның «Саят құстары», С.Бегалиннің «Саятшы әңгімелері», зерттеуші ғалым С.Қасимановтың «Алтай аңыздары» еңбектерінде кездеседі. Б.Уахатов қазақ халық өлеңдері мен ауыз әдебиеті үлгілерін зерттей отырып, аңшылық, саятшылық, құсбегілікке қатысты танымдық деректерге назар аударған. Б.Адамбаев, М.Ахетов зерттеулерінде шешендік сөздер мен халық даналығы аясында адамға айтылатын сын, мінездеу, бағалау дәстүрлерін талдаған. А.Токтабай жылқы феноменін зерттеу барысында атбегілік пен жылқыны тану мәдениетіне тоқталып, сыншылықтың кәсіби қырына мән береді. Сонымен қатар Ж.Бабалықов пен А.Тұрдыбаев қыран құстарды баптау, тану өнерін арнайы қарастырып, құсбегілік пен сыншылық арасындағы байланысты көрсетеді. Ал Ж.Дәдебаев, Н.Мыңжанұлы сынды зерттеушілер тарихи-танымдық, мәдени контексте халық тәжірибесіне сүйенген бағалау, пайымдау мәселелеріне назар аударған.

Сондай-ақ Монғолиялық құсбегі, сыбызғышы Т.Сауыржанұлының «Құсбелігілік», этнограф Б.Кәмәләшұлының «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» деген зерттеуінде, Орталық мемлекеттік музейден шыққан этнографиялық энциклопедияда мол мәліметтер берілген. Ш. Жәңгірұлының «Алымыр құстар жөнінде», «Бүркіт және оның ерекшеліктері» зерттеу мақаласында, Н. Қызыханқызының «Аңшылық хикаялары» кітабында, Б.Хинаят пен Қ.Исабековтың «Саятшылық» еңбегінде, А.Тойшанұлының «Саятшылыққа қатысты фольклор» зерттеуінде де сыншылық туралы, сыншылар туралы ғылыми тұжырымдар кездеседі.

Алайда аталған зерттеулерде сыншылық өнер жеке, дербес құбылыс ретінде жүйелі түрде арнайы нысанға алынбайды. Көбіне ол атбегілік, құсбегілік, шешендік сөздер немесе халық даналығының құрамдас бір қыры ретінде ғана қарастырылады. Бұл мақала осы тұрғыдан алғанда жаңалығымен ерекшеленеді. Мақалада сыншылық өнер тұтас феномен ретінде қарастырылып, оның малға, қыран құсқа және адамға қатысты айтылатын түрлері бір арнада жинақталып, өзара байланыста талданады. Сонымен бірге сыншылық өнердің фольклорлық жанрлармен (аңыз, шешендік сөз, арнау өлең) байланысын нақты мысалдар арқылы көрсетіп, олардың тәрбиелік, әлеуметтік және эстетикалық қызметін кешенді түрде ашады. Осылайша мақала бұрынғы зерттеулерді толықтыра отырып, сыншылық өнердің қазақ рухани мәдениетіндегі орнын кеңейтілген, тұжырымды қырынан айқындауымен ерекшеленеді.

3. Талқылау

Қазақ халқының өмір-тіршілігі негізінен малға байланысты болса, екінші жағынан аңшылықпен айналысқан. Аңшылық өмір түркі халықтарының біразына ортақ екені белгілі. Ол туралы зерттеу еңбектері де жазылған (Монгуш, Куулар, 2025: 55-68). Ертедегі адамдар жан-жануар, хайуанат дүниесінің сыр-сипаты жайында көп нәрсе біліп таныған, сол негізде ырым-тиымдар да барлыққа келген және көптеген өлең-жыр, аңыз-әңгіме тудырған. Жазушылар осы тақырыпта балаларға арналған шағын ертегі жазғаны да белгілі болып отыр (Сәрсенбаева, Сәметова, 2022: 163-170). Құстардың қазақ поэзиясындағы образы туралы да зерттеу жүргізілген (Жарылғапов,

Бақбергенова, 2024: 124-135). Ерте кезеңнен қазіргі заманға дейін де адамдар мен жан-жануар арасында тығыз қарым-қатынас болған. Сондықтан адамның, жан-жануардың, жердің бедер-белгілеріне қарап оның ерекше сипатын жазбай танып, сынайтын білікті адамдар, яғни сыншылар болған. «Сыншы – дәстүрлі қазақ қоғамындағы ұғым. Қазақ арасында өмірде көргені мен түйгені көп зерделі тұлғалар адамды, малды салған жерден дене бітіміне қарай мінез-құлқын ерекше жазбай айтатын болған. Адамның көзі, құлағы, аузы-мұрны сияқты түрлі дене мүшелеріне қарап-ақ кім екенін нақ айтатын Толыбай сынды сыншылар тарихтан белгілі. Мұндай адамдар малды, әсіресе жылқы малын сынауда мол тәжірибе жинақтап, не бір көрегендік таныта білді» (Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, Т.8., 2006: 134). Мәселен, Жиренше, Асан қайғы, Толыбай, Күреңбай, Жалайыр Шора, т.б. адамдарды айтуға болады. Ел аузында мынадай аңыз сақталған. «Бірде қыран бүркіт ұша берсем қанатым талады, жерге түссем Жалайыр Шора алады деп қорқушы едім депті. Міне, сол Жалайыр Шора деген адам аспандағы құстың тілін біледі екен кейінгі құсбегі, аңшылардың арғы атасы сол Жалайыр Шора екен» дейді (Уахатов, 1974: 87).

Саятшылар қыран құстың дене бітіміне қарап, олардың қандай құс екенін де ажырата білген. Бірде бірнеше адам жер шолып, жолаушылап келе жатады. Жол-жөнекей қоңыр аңдардың көп екенін байқайды. Осы кезде Майлының биігінен атылып аспанға шығып, қайта құйылып құлдилаған, түз бүркіті арқардың бір қозықасын іліп алып кетеді. Сонда Толай би саятшы Бұғыбайға қарап: «Анау, қандай құс?» – деп сұрайды. Сонда Бұғыбай сыншы аспандағы қыран құсқа қарап тұрып: «қырдың қыраны – қапсағай денелі, жебелі саусақты, қайқы жауырын қарашегір ғой, қанды көз, орақ тұмсық, делдек танау, жуан балтыр, үш түлеген тастүлек екен» депті (Баймолла, 2000: 37). Саятшының айтқаны қыран құсқа тән. Тіпті бүркіттің жасын да (үш түлеген) анықтап береді. Бұл саятшы Бұғыбайдың құс жайындағы өнер-білімінің жетік екенін көрсетеді.

Аттың жалы, түйенің қомында өскен қазақтың тапқыр, даналығын өмірдің өзі үйреткен. Түйенің ізіне қарап түр-түсін айтатын, қозыға қарап енесін табатын, жоғалған биенің ішінде кеткен құлынын ат болғанда танып алатын сыншылар туралы фольклорлық мұраларда сақталған. Мәселен, Махмұт Қашқаридың «Диуани-лұғат-ат-түрік» сөздігінде XI ғасырдағы қазақ ру-тайпаларының аңшылық өмірін суреттейтін бір шоғыр өлең шумақтары бар. Демек, халық баққан малының, баптаған қыран құстарының сыр-сипатын жақсы білген. Әсіресе, жүйрік ат, қыран құстарды сынайтын сыншылардың орны ерекше болған. Сол белгілі сыншылардың бірі «Асан қайғы және Әмет батыр» аңызында айтылады. Әз Жәнібек хан өзінің сыншысы Айсыл есімді қартын жұмсапты:

– Менің аттанатын жауым бар еді. Соған мінетін бір тұлпар тауып кел! – деп қолына мың сом ақша беріпті. Сонан қарт іздеп, іздеп, ақырында бір құла шолақ бие әкеліп, ханға кіріп сәлем берген. Сонда хан:

– Таптың ба? – дегенде, «таптым» деген соң, сыртқа шығып қарапты да:

– Бұл тұлпар бола ма? – депті. Қарт:

– Мұның өзі тұлпар емес, мегер ішінде еркек қара төбел құлыны бар, сол – тұлпар, – дейді. Хан:

– Ай, сол тұлпар бола ма?! – деп, биенің екі көзін ойып алып, қарттың өзіне беріпті. Қарт бағып, уақыты болғанда бір еркек құлын туып, енесінің екі жағына асып түсіп тұр екен (Бабалар сөзі. Т.85., 2011: 182-183). Кезінде әйгілі сыншылар айдалада жатқан жылқының қу басына қарап тұлпар екенін таныса, ал мұнда биенің ішіндегі құлынды тумай тұрып танып, оның тұлпар болатынын дәп басып айтып, қасиетін анық көрсетеді. Жүйрік аттарды танып, сынайтын сыншылар «жылқының сыртқы түр-тұрпатынан бастап, ішкі құрылысына дейін, анатомиясын, мінез-құлқынан бастап көңіл-күйіне, психологиясына дейін бір қарағанда білетін, қазіргі тілмен айтсақ интеллектуалды маман. Сондықтан қазақ қоғамында сыншылардың әлеуметтік мәртебесі жоғары болған» (Тоқтабай, 2010: 28). Өйткені халық өмірінде бәйгеден артық салтанат, қызық болмаған. Сыншылықтың қыр-сыры, іште кеткен құлынды тұлпар болғанда танитын зеректігі «Төле бидің төреліктері» деген аңыздада төмендегідей көрініс тапқан. ...«ат менікі» деп отырған Төлебай сыншы қамшысын тастайды да, өз дәлелін айтты:

– Мені ел босқа сыншы деп атап жүрген жоқ. Мен өмірімде көрмеген малдың енесін көріп, төлін танымын. Төлін көріп енесін дәл ажыратамын. Ал мынау жүйрік ат менің боз биенің құлыны екені даусыз. Бір кезде буаз кезінде боз биені қолды болды да, көз жазып қалдым. Ұры ауылымды торуылдап жүрген кезінде қолға түсіру үшін сойдауыттай жігіттерді күндіз-түні жылқыға қарауылдаттым. Арада бір жыл өткенде боз биені мініп, жылқы ұрлауға келген ұры қашып құтылды. Биені тастап қашқан екен. Ауаға ұшқаны, жерге сіңіп кеткені белгісіз, зым-зия құрды.

Биені қолды болса да өзіме келді. Ал құлыны қайда деп жүретін едім. Бүгін бәйгеден озып келген сұр қасқаның осы боз биені туған құлын екенін танып, «өзіме қайтар, бәйгеге сен-ақ ие бола ғой» десем, көнер емес. Оның соңы төбелеске айналғанын бәрің де көріп-білдің. Ал, бала би, атаңның әруағы қолдасын, әділ төрелігіңді өзін айт! – дейді.

Төлебайдың сыншылығынан басқа дәлелдерді жоқ екенін халық: «Ойпыр-ай, бұл дауды қалай шешер екен, бала би? Аналар өліспей беріспейін деп отыр емес пе? Төлебай сыншы екенін, елге кеткен дабыра атын пайдаланып, біреудің жүйрік атына ауыз салып отыр демеске амал жоқ. Дегенмен, шешуі қиын іс болды» деп өзара сыбырласып отырғанда Төле саңқ ете түсті:

– Уай, жамағат, екі жағың да естіп білдіңдер. Ал мен былай ету керек деп есептеймін. Екі жақтың да осы тұлпардың енесі атанған биелерін әкелуді сұранамын, – деді. Билік жасаушының сөзі екі болған жоқ. Түнделетіп екі жақтан да биелер жеткізілді. Енді Төле:

– Екі бие де бір бағытпен үш күндік жолға айдалсын. Үш күн дамыл бермей жорғалатып, шаршатып келсін, – деді.

Екеуіне де бала мінгізді де, қаумағалаған қалың топтың ішінен екі-үш адам бөлініп, биелерді жолға аттандырып, бірге жөнелді.

Үшінші күні ел билік құрылған төбе басына жиналды. Екі бала да ақ көбігі шығып, ентіге жетті. Анадаяй жерде байлаулы тұрған тұлпарға Төлебайдың тарпаң биесі оқыранып, желінінен сүт ағып иіскелеп тұра қалды. Тұлпар да енесін танып оқыранды.

Сенің малың екен. Тұлпар сенікі, – деді (Бабалар сөзі. Т.86., 2011: 16). Бұл аңызда да сыншының ерекше қыры анық байқалады. Тұлпардың бітім-болмысына қарап өз малы екенін таныған сыншы бейнесі асқақтата көрсетіледі.

Аталған екі аңыз мазмұнын салыстыра қарастыру барысында қазақ фольклорында сыншылық өнердің халықтық танымға негізделген ерекше білім жүйесі ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Айсыл сыншы туралы аңызда буаз биенің ішіндегі құлынның болашақта тұлпар болатынын алдын ала тану арқылы сыншының көрегендігі мен терең тәжірибесі бейнеленсе, Төлебай сыншы туралы аңызда жүйрік аттың бітім-болмысына қарап оның тегін, шыққан төркінін дәл анықтау қабілеті көрініс табады. Екі мәтінде де жануардың сыртқы пішіні мен ішкі табиғатының арасындағы байланысты тануға негізделген халықтық білім айқын байқалады. Сонымен бірге бұл аңыздар сыншылардың қоғамдағы беделінің жоғары болғанын, олардың пайымы халық тарапынан сенімді бағалау өлшемі ретінде қабылданғанын аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда, сыншылық өнер қазақ фольклорында тек жеке қабілет ретінде емес, халық тәжірибесіне сүйенген танымдық және әлеуметтік мәні бар мәдени құбылыс ретінде көрінеді.

Қытайдағы қазақтардың арасында ХХ ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Дүйсенбі сыншы бай-ауқатты адам болыпты. Реті келсе малды да, адамды да сынап беретін қасиетімен халыққа танымал болған. Осы ерекшелігіне қарай ел оны би деп те атайтын болған. Ол сөзге шебер де шешен, әрі білгір сыншы болуымен көп құрметіне бөленеді. Дүйсенбі сыншы жүйрік атты түр-тұлғасына қарап сынаса, кейде үйде отырып, атты көрмей-ақ сырттан келе жатқан аттың аяқ алыс дыбысына құлақ түре отырып сын айта береді екен. Ол бірде қонақта отырғанда сырттан дүбірлеткен бір атты адам үйге түседі. Жолаушының атының дүбіріне құлақ түріп отырған Дүйсенбі: «Апыр-ай, мына аттың аяғынан от жанып тұрғаны-ай», – деп таңырқайды. Шай ішілген соң, далаға шығып қараса, арық ақбоз ат екен. Дүйсенбі астындағы семіз жорға атын жолаушының ақбозына айырбастап алады. Кейін сол ақбоз ат Майлы-Жайырда болған бәйгенің алдын бермей, даңқы бүкіл елге тарайды. Бірде Саржан ауылының биебауында жатқан құла тайға көзі түседі. Иесіне бір ат беріп тайды алып кетеді. Кейін құла құлын жүйрік ат болып талай жарыстың алдын бермепті.

Егер Дүйсенбі сыншы ас-тойларға барса, бәйгеге қосылатын сәйгүліктерді оның алдынан өткізеді екен. Сыншы бір қарап-ақ, осы жолы қайсы аттың озып келетінін бірден айтатын көрінеді және Дүйсенбінің айтқаны дәл келеді. Мұндай жағдай ол аттың түр-тұлғасына, бітім-болмысына қарай сын айтады. «Ел ішінде сыншыларды қадір тұтып, құрмет көрсететін болған. Қазақ халқы бәйгеге аса мән береді. Бәйге атын қымбат бағалайды. Бәйге аттарын айыра тану мен баптаудың өзі ұзақ жылдық халық тәжірибесінен жиналған арнаулы білім. Қазақ халқы «ат – адамның қанаты» дейді. Қазақ халқының салт-санасында оза шауып, бәйге алу үлкен даңқ саналады» (Мыңжанұлы, 1987: 683).

Дүйсенбі сыншы туралы деректер қазақ фольклорындағы сыншылық өнердің жоғары деңгейдегі тәжірибелік білім мен терең бақылауға негізделген танымдық қабілет екенін көрсетеді. Аңызда сыншының жүйрік атты тек сыртқы бітіміне қарап қана емес, кей жағдайда аттың аяқ алысының дыбысына қарап-ақ бағалай алуы оның

табиғи зеректігі мен көп жылдық тәжірибесіне сүйенген кәсіби шеберлігін аңғартады. Сонымен бірге бәйге аттарын дәл тануы мен болашақ жүйріктерді алдын ала болжауы қазақ қоғамында сыншылардың беделінің жоғары болғанын және олардың пікірі сенімді өлшем ретінде қабылданғанын дәлелдейді. Бұл деректер сыншылық өнердің жылқы мәдениетімен тығыз байланысты қалыптасқанын және қазақ халқының мал тану дәстүрінде ерекше танымдық әрі әлеуметтік қызмет атқарғанын көрсетеді.

...Жорыққа қолбасшылық етіп келе жатқан орда адамының бірі Жәнібектің көк дөненіне былайша сипаттама береді:

«...биік қабақ, шара көз,
Бөкен танау шелектей.
Саптаяктай салпы ерін,
Ырыс толы көнектей.
Шоқпар кекіл, құлан жал,
Құлын сауыр, қақпан бел.
Шоқтығы биік дөңгелек,
Шашасы жерді сыпырған.
Бура санды елгезек,

Аяңы желмен ұмтылған», – дейді (Ер Жәнібек, 2008: 281). Сыншы бір қарап-ақ жүйрік аттың үйлесім тапқан дене мүшелерін санамалай атап көрсетеді. Жорыққа шыдамды, жарыста жүйрік аттың дене бітімі сондай сұлу-сымбатына көзқарақты атбегінің көңілі толады, жауға мінуге жарамды ат екеніне көңілі сенеді.

Жүйрік ат пен қыран құсты сынап-тану үлкен өнер. Сондай-ақ жүйрікті бәйгеге қосу, қыранға аң-құс ілдіру үшін оларды баптай білу керек. Адамға да, жүйрік атқа да, қыран құсқа да бап керек. «Бабына келген тұлпардай, шабытына келген сұңқардай» деген қанатты сөз осындай жағдайға байланысты айтылғаны хақ. Атақты екі құсбегінің (Тіней мен Шора) аттары аңызға айналған. «Тінейдегі қасиет – ұялас екен сары құспен, Шорадағы қасиет – тілдес екен бар құспен» дейтін мақтау, аңыздар ел арасына кең тараған.

Қыран құс пен жүйрік аттың талабын түсіну, ұғу, бабына келтіріп оларға көңіл аудару еріккеннің ермегі емес, бапкерлік өнердің талабы деп ұғу қажет. Бабына келмеген жүйрік те, қыран құс та ойдағыдай нәтижеге жете алмайды. Сондықтан бұларды баптап, бағып-қағу, күйіне келтіру, кәсіптік, сауық-сайрандық, сән-салтанаттық және халық тарихында, мәдени дамуда мән-маңызы зор болғаны аян.

Жүйрік аттарды баптап, жаратып аламан бәйгеге қосатын адамдарды «атбегі» десе, «құсбегі – қырандарды түрге, топқа текке айыра білетін, олардың түр-тұлғасына, сүйек бітіміне қанат-құйрық, жүн-қауырсындарына қарай құсты сынап білетін сыншы адам» деп түсінік береді (Бабалықов, Тұрдыбаев, 1983: 12). Бұған қарағанда мал сыншысы болсын, құс сыншысы болсын білгірлік-білімді, қырағылықты қажет ететін өнер болып есептеледі. Ұлттық рәміздегі қыран мен жылқының бейнеленуі де тегін болмаса керек. Жүйрік пен қыранның сыны мен бабы бірден бірге ауысып бізге жеткен. Мұндай адамдарды неге құрметтейді? «Дүниедегі нәрселердің заты, сипаты, мәнісі қандай екенін және қандай болуы керектігін білетін адамды ақылдыдар қатарына жатқызады» (Әл-Фараби, 1975: 95). Демек, сыншылар

қатардағы жай адамдар емес, ақылды адамдар тобына жатады екен. Бір затты сынап, оның бойындағы ерекшелікті тану – екінің бірінің қолынан келмейтін қабілет. Олай болса сыншылар білім мен ақылды ұштастыра білетін адамдар десек болады және олардың сыны белгілі бір затқа байланысты айтылады.

Кейбір сыншылар жан-жануар, аң-құстарды сынап қоймай, адамдарға да сын айтатын болған. Адамдардың келбетін, іс-әрекетін, мінез-құлқын мақтап не мінеп сын айту халық әдебиетінің кейбір жанрларында кездесетінін байқауға болады. «Адамдарға айтылатын сындар да әр алуан. Ата – балаға, көпті көрген көне – жаңа талап жастарға сын айтып болашағына болжам жасау – ежелден келе жатқан дәстүрлердің бірі» (Адамбаев, 1976: 98). Мәселен, «Аяз би» ертегісінде Мадан хан: «өзімді сынашы, мен неше атамнан бері хан екенмін», – дейді. Жаман хандық Мадан ханның өз басында ғана бар екенін айтады. «Оны қалай білдің?» деген ханға: «Мен жақсы-жаман болсам да үйіңізге келген қонақ едім, аузыңызға хандардың ішер асы – жал-жая түспей, нан мен көже түсті, сіздің аталы хан емес екеніңізді осыдан байқадым», – деп Маданның аталарында хандық болмағанын дәл табады. Сонымен Жаман ханның өзін, тұлпары мен гауһар тасын сынайды. Жаманның айтқан сындарының барлығы шынға шығады. Жаман өзінің білгір-біліктілігінің арқасында ханның бас уәзірі болады.

Адам мен атты сынау – қазақтың үш биінің бірі Әйтекеге байланысты аңыздардан да көрінеді. Онда Әйтеке өзімен жекпе-жекке шыққан қалмақ ханы мен оның тұлпарын төмендегідей сынап, қарсыласының мысын басады. «Әйтекенің жекпе-жектегі жеңісі» деген аңызда Әйтекенің шешендігімен қатар, сыншылығы да сөз болады. Аңыз арасында ол төмендегідей келеді.

...Мен – ханмын, сен – қарасың. Кезек – менікі!

– Оныға да көндім. Қырып кететін болсаң – ал, баста!

– Ажалыңа асықпа! Біз екеуіміз әуелі сөзбен сынасып көрелік. Әйтпесе, қазір қаның суша шашылған кезде сенің шешендік, сыншылық өнеріңді көре алмай қалармын.

Әйтеке:

– Біз қай-қайсысына да әзірміз.

Қалдан-Бошақты:

– Онда сен мына менің қай атамнан хан екенімді айтшы!

– Сенің қара басың ғана хан. Арғы аталарың тексіз құл.

– Оны немен дәлелдейсің?

– Жаңа жекпе-жекке шығып келе жатып, арт жағыңа үш қайыра жалтақтадың.

Текті хан сен секілді жан-жағына жалтақтамас болар!

– Бұл сөзің дәлел емес. Қазымырдың қызыл сөзі.

– Онда сені шешеннің қазіргі әкем деп жүрген кісіңнен емес, есігіндегі құл қытайдан тапқанын қалмақтар ғана емес, бүкіл қазақтар біледі.

Осындай сыбысты бұрын да өз жұртының арасынан құлағы шалатын Қалдан-Бошақты түнере түсіп барып, мүлдем мұндай әңгімені құлағына ілмеген сыңайда, тез бойын жинайды.

– Сен секілді айдаладағы тілін сауып, күн көріп жүрген тексіздің сөзі маған сын емес! Енді сен мына менің астымдағы атыма сын айт!

– Атың – жүйрік, ойға-қырға бірдей. Күні-түні жортсаң, бүйір қақпайтын мықты. Бірақ, бәрібір таза қанды арғымақ емес. Есекке шатысы бар.

– Дәлелде!

– Таза қанды арғымақ қоңыраудай күңгірлеп кісінер болар. Ал сенің атың жаңа ішін тартып, үсті-үстіне азынады. Бүйгіп есек қана қышқырады.

Қалдан-Бошақтының астындағы аты әу баста шынында арғымақ тұқымы екені рас-ты. Бірақ, мықты болады деп, құлын күнінде есекке телігені де рас-ты (Бабалар сөзі. Т.86., 2011: 110-111).

Адамды сынау шешендік сөздерде көбірек кездеседі. Наурызбай би жасырақ кезінде қыпшақ Моғал биді шақырып қонақ етеді және өзін сынатады. Сонда Моғал би:

Ілімің бар екен,

Білімің әлдеқалай.

Қағуың бар екен,

Халқыңа жағуың әлдеқалай?

Айлаң бар екен,

Халқыңа пайдаң әлдеқалай?

Жорғалығың бар екен,

Халқыңа қорғандығың әлдеқалай?

Заттығың бар екен, жарқыным,

Халқыңа қымбаттығың әлде қалай? – деген екен (Адамбаев, 1976: 99). Тәжірибелі сыншы жас бидің ақыл-қайраты барлығын жоққа шығармайды. Екінші жағынан соны қалай жұмсағанда халыққа пайдалы болатынын тіке бетіне айтады. Би қара қылды қақ жаратын әділ болу керектігін ескертеді. Жас бидің іс-әрекет, мінез-құлқына күдікпен қарайды, сын айтып кеңес береді. Халқыңды силап, көптің көңілін тап деген ойын салыстырмалы түрде жеткізеді.

Ер Жәнібектің нағашылары ұлы жүз сары үйсін Досымбек, Өмір деген бүкіл қазаққа белгілі батыр адамдар болыпты. Жәнібек ержете сол нағашыларын көріп, амандасып қайтуға іздеп келеді. Досымбек сыншы адам болғандықтан жиенін сынап байқайды:

Келісімді келбеті

Досымбекке ұнады.

Ер тұлғалы денесі,

Көргенді қайран қылады.

...Екеу болса бірі деп,

Бірі болса өзі деп,

Нағашысы сынады. (Ер Жәнібек, 2008: 73-74)

Жиенінің келісімді-келбеті, ер тұлғалы денесі, кесек бітіміне қарап батыр болады деп көңілі толады. Адамның да, малдың да (жылқының) кескініне көз салып адамның батыр-қорқағын, аттың жүйрік-шабанын ажырата білетін Досымбектің сыны дәл келеді. «Аңыз-әңгімелердегі сыншылар айтқан сында адамзат ақыл-ойының кемел жүйесі көрініс тапқан. Толыбай сыншының түрлі дерек көздерінде сақталған сыны халық әдебиет үлгілерінде сыншылар айтқан сынымен тетелес, негіздес» (Дәдебаев,

2018: 154). Бұған қарағанда сыншылар айтқан сөз халық әдебиетінің әр жанрында кездеседі. Сыншылар айтқан сөз сындарынан жақсы-жаманды айырып адамгершілік асыл қасиеттерге шақыру екенін байқауға болады.

Жоғарыдағы фольклорлық мәтіндер қазақ дәстүрлі мәдениетінде сыншылық өнердің тек жан-жануарды танумен шектелмей, адам болмысын бағалауға да бағытталған көпқырлы танымдық құбылыс болғанын көрсетеді. Аңыздар мен шешендік сөздерде сыншылар адамның сыртқы келбеті, іс-әрекеті, мінез-құлқы мен сөз саптауына қарап оның әлеуметтік мәртебесін, тектілігін, болашақтағы қоғамдық орнын дәл болжай алатын көреген тұлға ретінде бейнеленеді. «Аяз би», «Әйтеке би» туралы аңыздарда және шешендік сөз үлгілерінде сыншылық ақыл-парасаттың, тапқырлықтың және әлеуметтік бақылаудың құралы ретінде көрініс табады. Сонымен бірге сын айту дәстүрі халық әдебиетінде тәрбиелік қызмет атқарып, адамды әділдікке, парасаттылыққа, елге пайдалы болуға үндейтін моральдық-этикалық өлшем ретінде қалыптасқанын аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда, сыншылық өнер қазақ фольклорында жеке қабілет ретінде ғана емес, қоғамдық құндылықтарды бағалайтын, адамгершілік нормаларды қалыптастыратын мәдени-әлеуметтік институт ретінде көрінеді.

Адамдардың жақсылығын мадақтау, жамандығын даттау өмірге дұрыс көзқарас қалыптастырудың бір шарты сияқты. Өйткені «жақсыдан – шарапат, жаманнан – кесепат» болатыны белгілі. Сондықтан жақсы адамдардың жақсылығын, жаман адамдардың жамандығын сынап баға берудің өзі адамдарды ізгілікке қарай бейімдеудің мақсатынан туса керек. Табансары би ордасына келген Жәнібекті сөзден қағады. Сонда Жәнібек:

Астыңа құла жорға ат мінгізсе,
Алты ай мініп арытпассың.
Жаныңа мың тал оқ салса,
Біреуін жауға дарытпассың.
Қарыны кебежедей кәлтiген сары неме

Сен де еліңе би болып жарытпассың, – деп мінін тура бетіне айтады (Ер Жәнібек, 2008: 279). Бұл да сынап айтылған сөз. Би өзіне қарата айтылған сынды мойындап «қамалға шабар бір ұл туған екен ғой» деп жас жігіттің батылдығы мен батырлығын байқап үлгерген.

Дүйсенбі сыншы малды сынасын, адамды сынасын оның берген бағалары қалт кетпей, дәл айтқанындай болатын көрінеді. Күндердің бір күнінде Қалдықан дейтін адам Дүйсенбіні үйіне шақырады. Бесікте жатқан баласы Қоңқайды қандай болады? – деп сынатты.

– Сенің балаң қутаяқ кедей болады екен, басыңнан бағың таяды екен, – дейді.
Сонда Қалдықан: «Сен мұны қайдан білдің?» – дейді. Сонда Дүйсенбі:

– Әне, балаң, қутаяқ, қутаяқ, – деп жылап жатыр. Мал бітпейді, ішсе тоймайды, қутаяқтың өзі болады, – депті (Баймолла, 2000: 302). Көп ұзамай Қалдықанның малы жұтап, өзі өледі. Қоңқай сексен жасқа дейін жасайды. Аузы асқа, иіні киімге жарымай, кедейлікпен өмірі өтіпті. Дүйсенбінің айтқаны дәл келеді. Сыншы жылап жатқан баланың дауысына қарап-ақ, болашағын болжаған.

Бірде Жанымхан Дүйсенбіге атың бүкіл елге тараған сыншы болсаң мыналарды сынап берші, – дейді. Сонда Дүйсенбі: «айта беріңіз, төре деп бас ұрмаймын, шындығын жасырмаймын, күйім келгенше дәл айтамын», – депті. Сонда Жанымхан:

– Мына Мамырбек қандай адам болады?

– Алғашында әділ болар, жасы егделей келе жан-жағын жайпап тұрар, – депті.

Жанымхан ойлап отырып:

– Ана Көбен қандай адам?

– Көбен желді күн далаға жаққан от қой, өртемесе өшпейді. Екі жүзді алмас қылыш қой, қалай шапсаң да қияды, – дейді. Шынында Көбен өткір тілді, батыр азамат болады. Ел ішіндегі жақсы-жаман істердің көбі Көбеннің араласуымен бітетін көрінеді. «Көбен Тарбағатайдағы Қытай жерінің шекарасын сақтайтын, Қытай патшасының жарлығымен тағайындалған қорылдайлық мәнсабы бар, қолында қазақ, қалмақтан ұстаған қырық шерігі бар адам» (Түйтек, Сүлейменов, 2001: 163). Ал Дүйсенбінің батырды алмас қылышқа балауы өте орынды айтылған баға деп білуіміз керек. Сонымен бірге осы Көбенге Әділбек деген сыншы да алғаш көргенде: «Мынауың орта бойлы, кең иықты, қараторы, түсі жылы, өткір көзді, қалай қашсаң да құтқармайтын кекшіл бүркіттің қыранындай екен, Көбен болса болар», – депті (Түйтек, Сүлейменов, 2001: 151). Екі сыншының сөзі бірін-бірі толықтыра түседі. Дүйсенбі «екі жүзді алмас қылыш» десе, Әділбек «кекшіл бүркіттің қыранындай» екен деп тамсанады. Екеуі де Көбеннің алымды-алғыр екенін жақсы аңдай білген. Екі сыншының сыны да көңілге қонымды. Көбен ақылмен де, батырлығымен де халықтың қадірлі адамы бола білген.

– Өз ұлын Ділдебай қандай адам болады?

– Ділдебайды сұрап не қыласың. Кеудесі асыл, бөксесі жасық. Би болып ел алдына түспейді, бет алмайды, бет алса бетінен қайтпайды, – дейді.

– Демежан қандай адам?

– Алланың гауһары ғой, айналасына нұр шашып тұрады. Шөлдегенге сусын, аңсағанға туыс боламын деп тұратын жақсылықтың жары, жамандықтың жауы емес пе? – депті. Сыншының Демежанға берген бағасы барынша шынайы екені дау тудырмайды. Демежан – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде Тарбағатайдағы дөртуіл елінің үкірдайы (мәнсап аты), өте ақылды, талапты, талантты, ел қамқоры болып жақсылықты жақтаған азамат. Бір кезде Тарбағатайдағы сібе-соландар қазақтардың құнарлы жерін тартып алып иемденіп кетеді. Демежан халықтың кеткен кегін жоқтап, жерін қайтарып алады. Өжет, өткір мінезді Демежан қазақтарға озбырлық жасаған сібе-соландардың басшысын жазалайды, әділдік орнатады. Түрлі айтыс-тартыстарда қазақтардың сөзін ұстайды. Сондықтан халыққа тез танылып, қытайша сауатты азаматтың абыройы арта түседі, көптің құрметіне бөленеді. Оның абырой-атағын көре алмаған қара ниет адамдар өтірік жала жауып, абақтыға қаматады. Тарбағатай билеушісі Мәтен амбымен (амбы – ұлық деген сөз) тіл біріктіріп, жазығы жоқ жанды тергеп-тектемей-ақ, 1907 жылы Шәуешек қаласында дарға асып өлтіріп жібереді. Халық наразы болады, бірақ, параға сатылған Мәтен көптің сөзіне құлақ аспайды. Алайда жазықсыз жанның обалы жібермейді. Көп ұзамай Мәтен ұйықтамайтын ауруға ұшырап «Демежан келіп қалды» деп өзін-өзі

жұлып, «жынданып» қайтыс болыпты. Осы тарихи шындық күні бүгінге дейін ел аузында айтылып келеді. Дүйсенбі сыншының «айналасына нұр шашып тұрады» деген бағасы дәл айтылған. Елін сүйген ер Демежан, әділдігі жоқ тар заманның бейкүнә құрбаны болады. Бірақ жақсы адамның өзі өлгенмен, аты өлген жоқ. Демежан жайында қанша аңыз-әңгіме, өлең-жыр туды. Роман жазылды. Халқым деген азаматқа асыл сөзден асқақ ескерткіш қойылды. Демежанның жақсылығын, әділдігін көрген, білген сыншының ақ ниетінен туған әділ сөзі деп білген жөн.

– Мәми қандай адам? – деген сауалға – тілі балға, тісі төс, ерні қысқаш, тентектің мінін кескен қайшы емес пе? – депті. «Тентектің мінін кескен қайшы» деп отырған Мәми де белгілі, беделді адам. Әрі елге билік айтқан атақты төрт бидің бірі – Жұртбайдың баласы. Кезінде Ақыт ақын «Заманаң толғайын» атты толғауында:

Жұртбайдай болып жамағат,

Кім әділдік қылады.

Ғаділ болса Мәми би,

Елін ұстап тұрады (Үлімжіұлы, 1994: 4) – деп әкелі-бабалы екеуіне дұрыс баға береді. Өйткені Жұртбай мен Мәмидің іс-әрекеті көптің көңілінен шыққан. Сондықтан Дүйсенбі сыншы олардың әділдігіне жоғары баға берген.

Бұл мәтіндер қазақ фольклорында сыншылық өнердің адамның жеке қасиеттерін, мінез-құлқын және болашақтағы әлеуметтік орнын бағалауға бағытталған маңызды танымдық дәстүр болғанын көрсетеді. Аңыздар мен тарихи әңгімелерде сыншылар адамның сыртқы келбеті, сөзі, іс-әрекеті, тіпті дауыс ырғағы сияқты белгілеріне қарап оның болмысын, тағдырын және қоғамдағы орнын болжай алатын көреген тұлға ретінде сипатталады. Мұндай сындар тек жеке адамның қасиетін анықтау үшін ғана емес, сонымен бірге қоғамда жақсы мен жаманды айырып, әділдік пен адамгершілік құндылықтарды дәріптеу мақсатында айтылған. Дүйсенбі сыншы туралы әңгімелерде оның адамдардың болашағын дәл болжауы, батырлар мен билердің тұлғасын метафоралық бейнелер арқылы бағалауы сыншылық өнердің халықтық тәжірибеге негізделген терең әлеуметтік-психологиялық таным екенін аңғартады. Сонымен қатар бұл мәтіндер сыншылық сөздердің фольклорда тәрбиелік, моральдық және қоғамдық реттеуші қызмет атқарғанын, халық арасында беделді тұлғалардың іс-әрекетіне әділ баға берудің маңызды құралы болғанын дәлелдейді.

Қалқабай дейтін адам әрі шешен, әрі сыншы екен. Бірде Қалқабай бастаған бір топ адам Мамырбектің үйіне келеді. Мамырбек оған мына адамдарды таныстыр дейді. Сонда Қалқабай:

– Ана отырған сыбызғышы Ақымжан, ұрын келген күйеудей, қыздан туған жиендей. Елдің еркесі, жын-шайтанның серкесі, әр ауылға қонады, інжу-маржан болады, шайтанға іші толады. Ана отырған Тұмар, түбі түскен шелектей, бие сауатын көнектей, жолбарыстан жолдасы бар, жыланнан қамшысы бар, арыстаннан сырласы бар депті. Бергі отырған елубасы Өрісбай, сөзіне қарасаң тортасын айырған сарымай секілді, түріне қарасаң күздегі жабағы тай секілді, қол ішіне келсе айырылмайды, сыртынан келсе қайырылмайды. Ана отырған Жекібай, төресі беріп, елі көнсе ілгілай (мансап аты) болмақшы, бермесен әуре болмай қоймақшы... алған шығыны төленсе, алдыңнан жол бермейді, ханы қайыр қылмаса, қарасы бұған не дейді? Ана отырған

Шәбжі, алтыннан жиған дәні бар, қосқа қонған сұңқардай, атқа қонса тұлпардай, елі ұстаса мықты болмақшы, елі ұстамаса түсінде ұйқысынан бұзылмақшы емес... Мына отырған Құжыртай, оң жағына айналса бұлттан шыққан күн сияқты, сол жағына айналса өңменіңнен түскен жай сияқты, – деп тоқтайды. Өзінді таныстыр дегенде:

– Тақсыр, мені неге жорамалдайсың, жүрісім тышқанның ізіндей, тілім етікшінің бізіндей, тайды басына ұрса, ат болғанда топқа кірмейді. Басшылық дұрыс болмаса ел дұрыс басқарылмайды. Басшысы қатаған болса, елі қашаған болады. Бастық ағып жатқан бұлақ болса, елі көк жайсаң құрақ болады. Ел-жұртын құрметтемейтін басшы қашанда құлап қалады, – деп сөзін аяқтайды (Баймолла, 2000: 289).

Қалқабай әр адамның іс-ірекетін де, мінез-құлқын да қамтып сөйлеген. Мәселен, сыбызғышы Ақымжанның сыбызғы тартып ел аралайтын әрекетін құптай қоймаған. Тұмардың айбаты да, қайраты да бар адам екенін ескертеді. Өрісбайдың өзінің амал-айласы бар аңғарлы адам екенін білдірсе, Жекібай іреті келсе ілгідай (мансап аты) болуды ойлайды, елі қаламаса әуре болғысы келмейді. Ал Құжыртайдың бірде шөл, бірде көл екі беткейлігі меңзеледі. Сыншы талғампаздық танытып бәріне лайықты сипаттама береді. Өзі туралы айтқанда басшыға өткір талап қойып, қатал болмауды құлаққағыс етеді. Халыққа қамқор болмайтын басшының «құлап қалатынын» кесіп айтады. Сыншының білім-білігі мол, әр адамның азаматтық тұлғасын нақты білгірлікпен аша білген. Олардың кісілігі мен пенделігін бірдей қамтып пайымдайды. Шын мен сынды тоғыстыра бағалауға ден қояды.

Қалқабай сыншы туралы әңгіме қазақ фольклорындағы сыншылық өнердің шешендік дәстүрмен тығыз байланыста дамығанын көрсетеді. Мәтінде сыншы әр адамның мінез-құлқын, қоғамдық орнын, жеке қасиеттерін бейнелі теңеулер мен астарлы сипаттамалар арқылы дәл бағалайды. Бұл үлгіде сыншылық тек жеке адамды сипаттау құралы емес, сонымен бірге қоғамдағы моральдық өлшемдерді айқындайтын әлеуметтік пікір білдіру тәсілі ретінде көрінеді. Қалқабайдың айтқан сипаттамалары адамдардың мінезіндегі жақсы мен жаманды саралап, олардың қоғамдық жауапкершілігін көрсетуге бағытталған. Сонымен қатар оның басшылық туралы айтқан ойлары сыншылық сөздердің тәрбиелік және қоғамдық реттеуші қызмет атқарғанын аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда, Қалқабай бейнесі қазақ фольклорында сыншылық өнердің шешендік, танымдық және әлеуметтік функцияларын біріктірген мәдени құбылыс екенін дәлелдейді.

4. Зерттеу нәтижесі

Жүргізілген зерттеу барысында қазақ фольклорындағы сыншылық өнер – көпқырлы, жүйелі және терең танымдық құбылыс. Біріншіден, сыншылық өнер қазақ халқының көшпелі өмір салтымен, мал шаруашылығы мен аңшылық кәсібімен тікелей байланысты қалыптасып, халықтың ұзақ жылдар бойы жинақтаған тәжірибесіне негізделген. Сыншылар жүйрік аттың, қыран құстың, жан-жануардың сыртқы пішіні мен ішкі болмысын бір қарағанда ажыратып, олардың болашақ мүмкіндігін дәл болжай алған.

Екіншіден, зерттеу барысында сыншылық өнердің тек кәсіби (атбегілік, құсбегілік) сипатпен шектелмей, әлеуметтік және рухани қызмет атқарғаны айқындалды. Сыншылар адам болмысын, мінез-құлқын, ақыл-парасатын, болашақтағы қоғамдық

орнын бағалап, халықты адамгершілікке, әділдікке, парасаттылыққа тәрбиелеуге ықпал еткен. Адамға қатысты айтылған сындар көбіне шешендік сөздер мен аңыз-әңгімелерде көрініс тауып, тәрбиелік мәнге ие болған.

Үшіншіден, сыншылық сөздер фольклорлық жанрлардың біразында кездеседі. Зерттеу материалдары сындардың мазмұны мен құрылымы жағынан шешендік сөздерге, арнау өлеңдерге жақын екенін көрсетті. Бұл сыншылық өнердің эстетикалық талғамды қалыптастыруға, халықтың ой-өрісін кеңейтуге қызмет ететінін аңғартады.

Төртіншіден, сыншылардың қоғамдағы әлеуметтік мәртебесі жоғары болған. Халық олардың білімі мен көрегендігіне сеніп, айтқан бағасын ақиқат деп қабылдаған. Толыбай, Жалайыр Шора, Төлебай, Дүйсенбі, Қалқабай, Бұғыбай сияқты сыншылардың бейнесі халық жадында әділдік пен даналықтың үлгісі ретінде сақталған.

Сыншылық тек кәсіби немесе танымдық қабілеттер ретінде қарастырылып қана қоймай, сонымен қатар халық дүниетанымын қалыптастыру, әлеуметтік нормаларды реттеу, тәрбиелік және эстетикалық қызмет атқару сияқты маңызды функцияларды іске асырады. Сондай-ақ, сыншылық өнердің фольклорлық жанрлармен (аңыз, шешендік сөз, арнау өлең) байланысы арқылы мәдени кодты сақтау және халықтық тәжірибені ұрпаққа жеткізу рөлін атқаратыны айқын. Осы тұрғыдан алғанда, сыншылық өнер жеке фактілер жиынтығы емес, қазақ фольклорындағы орыны да айрықша маңызды.

5. Қорытынды

Қорытындылай келгенде, сыншылық өнердің қазақ рухани мәдениетінде маңызды орын алатын, халықтық таным мен әлеуметтік ойды тоғыстырған кемел өнер екені дәлелденді. Әуелі сыншылық өнер қазақ қоғамында ерекше танымдық және практикалық функцияны атқарғанын айта кету маңызды. Ол қазақ халқының көшпелі өмір салтымен, мал шаруашылығы және аңшылық дәстүрімен тығыз байланыста қалыптасқан. Халықтың күнделікті тұрмысында жылқы мен қыран құстың тұртұлғасын, мінез-құлқын және әлеуетін бағалай білу аса маңызды болғандықтан, сыншылар осындай қабілеттерді дамытуға мүмкіндік алған. Сондықтан сыншылар қоғамда тек қарапайым бапкер немесе аңшы ретінде емес, білімді, көреген, ақылды тұлға ретінде танылған.

Сыншылық өнер тек кәсіби салада шектелмей, қоғамдық және тәрбиелік мәнге ие болған. Сыншылар адамдардың мінез-құлқын, қасиетін, әлеуетін бағалап, халықты әділдікке, парасаттылыққа, адамгершілікке тәрбиелеуге ықпал еткен. Фольклордағы Толыбай, Жалайыр Шора, Дүйсенбі, Төлебай, Қалқабай, Бұғыбай сияқты сыншылардың бейнелері халық жадында әділдік пен даналықтың үлгісі ретінде сақталған. Олар әрдайым дұрыс пайым, нақты сын арқылы қоғамдағы адамдардың сапасын анықтап, жақсы мен жаманды айыра білген. Бұл сыншылық қызмет әсіресе билер мен беделді адамдардың шешімдеріне де әсер еткенін көрсетеді.

Сыншылық сөздердің фольклорлық жанрлармен байланысы оның эстетикалық және мәдени рөлін дәлелдейді. Аңыз-әңгімелерде, шешендік сөздерде сыншылардың айтқан сыны халықтың ой-өрісін кеңейтіп, эстетикалық талғамын қалыптастыруға ықпал еткен.

Жинақтай келгенде сыншылық өнер – қазақ рухани мәдениетінде маңызды, көпқырлы феномен. Ол халық тәжірибесінің, интеллектуалды танымының, эстетикалық талғамының, әлеуметтік тәрбие мен адамгершілік принциптердің бірлігін көрсетеді. Бұл өнер тек өткеннің мәдени мұрасы ретінде ғана емес, сонымен бірге ұлттық таным мен тәрбиелік дәстүрдің негізін көрсететін құнды қазына ретінде қарастырылады. Қорыта айтқанда, сыншылық өнер – қазақ халқының рухани мәдениетінде өмірді терең танып-білуге, шынайылық пен дәлдікке негізделген, халықтық танымның кемел деңгейін көрсететін маңызды мәдени феномен деген тұжырым жасаймыз.

Әдебиеттер:

1. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 161 б.
2. Айтмұратова З. Фольклор тарихы мен теориясы дүниетанымның бір түрі ретінде // American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. Vol.05 Issue 02. 2025. <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume05Issue02-24>
3. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 418 б.
4. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.85. Тарихи аңыздар. – Астана: Фолиант, 2012. – 416 б.
5. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.86. Тарихи аңыздар. – Астана: Фолиант, 2012. – 448 б.
6. Бабалықов Ж., Тұрдыбаев А. Қырандар. – Алматы: Қайнар, 1983. – 176 б.
7. Баймолла М. Тарбағатай арпалыстары. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2000.
8. Дәдебаев Ж. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 346 б.
9. Ер Жәнібек. Құрастырған: Ж.Шәкенұлы. – Алматы, 2008. – 320 б.
10. Жарылғапов Ж.Ж., Бахбергенова Г.А. Қазақ поэзиясындағы орнитологиялық образдар генезисі // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №1 (117). – 124-135-бб. <https://doi.org/10.31489/2025Ph1/124-135>
11. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Т.8. – Алматы, 2006. – 704 б.
12. Мыңжани Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1987. – 687 б.
13. Монгуш Ш. В., Куулар Е. М. Тувинский фольклор и литература о промысловой охоте тувинцев // Новые исследования Тувы. 2025. № 3. С. 55-68. DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2025.3.4>
14. Тоқтабай А. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі жылқы феномені // Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясының авторефераты. – Алматы, 2010. – 46 б.
15. Түйтек А., Сүлейменов Қ. Қилы заман іздері. – Күйтін, 2001. – 400 б.
16. Сарсенбаева Ж.Б., Саметова Ж. Бейсенбай Сүлейменов шығармаларындағы жаһандық мәселелер // «Керуен» ғылыми журналы №4, 77-том, 2022. 163-177-бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-13>
17. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, 1974. – 285 б.

References:

1. Adambaev, B. (1976). Folk wisdom. Almaty: Mektep. – 161 p. (in Kaz)
2. Aitmuratova Z. The history and theory of folklore as a form of worldview // American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. Vol.05 Issue 02. 2025. <http://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume05Issue02-24> (in English).
3. Al-Farabi. (1975). Social and ethical treatises. Almaty: Gylym. – 418 p. (in Kaz)
4. Babalar Sozi (2012) (Words of the Ancestors). 100-volume series. Vol. 85. Historical Legends. Astana: Foliant. 416 p. (in Kaz)
5. Babalar Sozi (2012) (Words of the Ancestors). 100-volume series. Vol. 86. Historical Legends. Astana: Foliant. – 448 p. (in Kaz)
6. Babalykhov, Z., & Turdybayev, A. (1983). Kyrans. Almaty: Qainar. – 176 p. (in Kaz)

7. Baymolla, M. (2000). Tarbagatai Conflicts. Ürümqi: Xinjiang People's Publishing House. (in Kaz)
8. Dadebaev, Zh. (2018). A virtuous life. Almaty: Kazakh University. – 346 p. (in Kaz)
9. Er Zhanibek. (2008). Compiled by Zh. Shakenuly. Almaty. – 320 p. (in Kaz)
10. Zharlygapov, Zh.Z., & Bakhbergenova, G.A. (2025). Genesis of ornithological images in Kazakh poetry. Bulletin of Karaganda University. Philology Series, (1), pp.124–135. <https://doi.org/10.31489/2025Ph1/124-135> (in Kaz)
11. Kazakhstan. National Encyclopedia, Vol. 8. (2006). Almaty. – 704 p. (in Kaz)
12. Mynzhani, N. (1987). A brief history of the Kazakhs. Ürümqi: Xinjiang People's Publishing House. – 687 p. (in Kaz)
13. Mongush Sh. V. and Kuular E. M. Tuvan folklore and literature about commercial hunting of Tuvans. New Research of Tuva, 2025, no. 3, pp. 55-68. (In Russ.). DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2025.3.4>
14. Toktabay, A. (2010). The horse phenomenon in the traditional culture of the Kazakh people [Doctoral dissertation abstract]. Almaty. – 46 p. (in Kaz)
15. Tuytek, A., & Suleimenov, K. (2001). Traces of difficult times. Kuityn. – 400 p. (in Kaz)
16. Sarsenbayeva, Zh.B., & Sametova, Zh. (2022). Global issues in the works of Beisenbai Suleimenov. Keruen Scientific Journal, 77(4), pp. 163–177. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-13> (in Kaz)
17. Uakhatov, B. (1974). Kazakh folk poems. Almaty: Gylym. – 285 p. (in Kaz)